

Костянтин СИГОВ

МЕРИДІАН ЦЕЛАНА-ЛЕВІНАСА:
ДО ТОПОЛОГІЇ ЗУСТРІЧІ-КРІЗЬ-РОЗРИВ

Марку Білорусцю

«Ніхто не скаже нам,
скільки ще триватиме перерва подиху...»
Пауль Целан, «Меридіан»

1. Свідки

Передмову до книги «Власні імена», куди увійшла праця про Пауля Целана, Еманюель Левінас починає переліком, що підкреслює тиск історії на слово та думку у XX ст.: «Світові війни й місцеві, націонал-соціалізм, та й десталінізація, табори, газові камери, ядерні арсенали, тероризм і безробіття — забагато на долю одного покоління, навіть якщо воно було тільки свідком»¹.

Яким свідком? Питання про свідчення стане головним для двох воєнних поколінь, до яких належать філософ і поет.

Шляхи Левінаса й Целана пов'язані з двома хвилями єврейської еміграції зі Східної Європи до Франції. Левінас народився 1905 року в Ковні (литовський Каунас). Під час першої світової війни сім'я Левінаса їде до Харкова, тут він закінчує гімназію, стає свідком революції 1917 року та громадянської війни на Україні. 1923 року Еманюелеві Левінасу 18 років, він їде до Франції вивчати філософію в університеті Страсбурга.

Говорячи про Пауля Целана в його рідному місті, в Чернівцях, важко втриматися й не провести подумки паралель. 1938 року Паулю 18 років, він їде до Франції вивчати медицину в Турі²...

Вибрати навчання у Франції, минаючи традиційні німецькі університети, двох 18-річних єврейських абітурієнтів зі Східної Європи спонукали різні причини. Справа Дрейфуса й жива пам'ять про нього схиляє Левінаса до вибору на користь універсалізму країни прав людини. Розвиток подій у Європі після 1933 р. вже фактично приєднує німецькомовного Пауля до хвилі єврейської інтелігенції з Німеччини до Франції.

Але біографічна паралель рано переривається. Целан (псевдонім, анаграма з паспортного Анчел), на відміну від Левінаса, не залишається навчатись у Франції, мовою його творчості не стає французька (Левінас у 1930 році публікує французькою мовою свою докторську дисертацію й отримує французьке громадянство).

Починається друга світова війна. 1939 року Целан повертається до Чернівців, назустріч хвилям окупації Буковини спочатку радянськими військами (1940), потім німецькими (1941), потім знову радянськими (1944). У концтаборах гинуть батьки Левінаса й Целана.

Після еміграції до Румунії (1945), потім до Відня (1947), Целан 1948 року приїжджає до Парижа й живе тут 22 роки. Спілкування Левінаса та Целана в Парижі протягом цих двох десятиріч? Свідчення про контакти Целана та Левінаса я чув з вуст людей, яким випало спілкуватися з ними обома (Жан Дев); очікувана публікація таких свідчень, а можливо, й листування між філософом і поетом, кине світло на це питання.

Неможливість повернення у рідні місця й до рідних постатей складають спільний негативний горизонт Левінаса й Целана. Контуром цього «ніколи» — зрідка явно, зазвичай неявно — позначено слово як філософа, так і поета. «Наука розлуки»³ — скористаємося Мандельштамовою формулою «наука расставания» — стала для них початком філософії та наукою наук.

2. Ландшафт знищення versus tabula rasa

Пустого місця, «витертої дошки», tabula rasa з Європи не вийшло навіть після двох самовбивчих війн у 1914—1918 та 1939—1945 роках. Ера революцій від 1789 до 1917, від заходу до сходу зрушила «старі режими» європейських монархій, розбила скрижалі попередніх інституцій, звичаїв та манер; але проект радикального розриву традицій аж до стирання, згладжування їхніх слідів так і залишався проектом до війн XX століття. Шквал європейських історичних землетрусів характеризує одна регіональна особливість, яку не раз відзначали. Монументально-політичним акціям винищення тут прокладають дорогу ментальні зсуви «ідейних» винищень. Технічне використання оптичних приладів для стрілянини прямою наводкою по більш і менш великим об'єктам тут готується зсувом самого кута зору на реальність: цивілізаційна «зіниця» переймається нігілістичним поглядом на речі. Й речі зникають, але перед тим, як вибухівка розіб'є їх на скалки, вони вже розбиті цим специфічним поглядом на них як

на порожнє місце. «Твій погляд прямує у відповідь ніщо», — скаже Целан.

Історик оптичних ілюзій епохи нігілізму зазначає: «З глибин безнадійності, що характеризує наш час, виник Гітлер, її конкретне втілення, але водночас із ним — і блискавка надії: комунізм, разом із фашизмом, але з протилежним знаком, виростають із відчуття «порожнього місця» (Tabula rasa), вичерпаності буржуазного світу»⁴.

Але кожний із тоталітарних поривів стерти з земної поверхні корумповану «буржуазну» культуру веде до чогось прямо протилежного якій-небудь очисній «порожнечі». Замість романтичної пустелі або технократичного будмайданчика — величезне скопище ідеологічних нечистот. Що ж практично виходить із теорій «чистої дошки»? Ландшафт винищення, з неприкритими або неприхованими слідами переймів творіння й ніщо, документованих по крихітках і відновлюваних ризика за ризикою свідками катастрофи.

За фотографіями концтаборів, що обійшли весь світ, і за темами табірної прози відкривається ще дещо, людському слову незнайоме, коли око зустрічається з Целановими рядками:

*Ландшафт з істотами, захованими в урни.
Розмови
Від одного димного рота до другого⁵.
(переклад Василя Стуса)*

Димарі тут не підіймають інтонацію оповіді, не роблять небосхил «пустим», вони між собою «розмовляють». Незрозуміло, йдеться про людей, а чи про механізми, де вони зникають:

*Вони їдять:
Божевільний мрець, схожий на трюфель, шмат
Незнищеної матерії...⁶*

Ледве не кожен Целанів твір — віршована урна, що розсуває загальний ландшафт. Така морфологія його всесвіту і, як наслідок, — його «історична поетика», починаючи від першої книги, названої «Пісок із урн» («Der Sand aus den urnen», 1948). Тут у вірші-урні «Чорна сніговиця» («Schwarze flocken») данина зібраному в жменю українському ландшафтові його пам'яті:

*Випав сніг, потемніло. Місяць уже
Або два, як осінь в чернечій сутані
Звістку й мені принесла, листок з українських схилів⁷
(переклад Петра Рихла)*

Однієї целанівської «урни» досить, щоб ані саван снігів, ані технологія п'ятирічок не були спроможні перетворити безкраї степи чорноземів на *tabula rasa*.

3. Натура і денатурат

Свідки катастроф ХХ століття розповідають про глибоку кризу натуралізму як широкої ідейної течії епохи науково-технічної революції. «Натурфілософія» не тільки як система знання, але й як цілісна атмосфера думання та бачення світу, характеризувала ту епоху. «Науки про природу» демонстрували приголомшливі сили впливу як на природний простір, так і на соціальний, стрімко змінюючи вигляд селищ та міст. Ці сили електризували аудиторії політехнічних інститутів, намагнічували інтерес до позитивізму та «фізіологічного нарису» в найширшому спектрі обізнаної публіки — від семінаристів до письменників. Натуралізм здавався законним гробарем «ідеалізму»⁸. Це тривало доти, доки фронтальне розширення могили всьому «прекрасному та високому» перекрутило уявлення про єство, і природний пейзаж зробився ландшафтом знищення.

Отримуючи 1960 року найвидатнішу літературну премію Німеччини імені Георга Бюхнера, Пауль Целан у промові «Меридіан» підводить підсумок європейського натуралізму й дає характеристику його погляду на речі. Целан наводить слова персонажа з повісті Бюхнера, які передають його реакцію на зустрінуту в лісі пару, його бажання мати погляд «медузи»: «...Найкращі картини старої німецької школи — ніщо проти цієї натури. Іноді хочеться бути головою медузи, щоб перетворити на камінь таку групу й покликати людей завжди милуватися нею...». Целан підкреслює зв'язок між «іноді хочеться бути головою медузи» та волею «осягнути природне за допомогою мистецтва саме як природне». Потім іде висновок, підкріплений обрієм власне Целанівської поетики: «Так виходять поза людське, опиняючись зовні, у зверненому до людського, страхітливо безпритульному просторі...». За браком звичніших категорій для змалювання цього простору розпаду природних відносин, назвімо його «простором денатурації». (До іншого імені — утопії — ми ще повернемося).

Уривчаста Целанова мова розгортає перед нами чернетковий, зворотний бік тканини Єства, яку натуралізм привчав роздивлятися з самого тільки лицьового (позитивного, «прогресивного») боку. Тисячі ниток і перипетій пов'язують міф науково-технічного оволодіння

планетою з міфом про расу, кров та землю. За риторикою цих макроміфів Целан розкриває мікрорівень збочення та руйнації архетипних зв'язків речей і слів, що вважалися раніше природними: чорне стає білим, день — ніччю, повітря — землею, життя — смертю, люди — нелюдями тощо. Цей прихований «магічний» мотив колективістської «Симфонії Натури» розкритий та розчарований у целанівській «Фузі смерті»:

*Чорне молозиво ранку, ми п'ємо тебе ввечері
Ополудні, вранці п'ємо, і ніччю п'ємо, і в обід —
П'ємо, і п'ємо, і п'ємо,
В повітрі ми риємо яму, в ній буде не тісно...⁹
(переклад Василя Стуса)*

Найприродніша потреба людської природи — спрага — тут перекінута та спотворена аж до невпізнання. Важко навіть сказати, що вона перетворена на протиприродну, оскільки тут стерто самі лінії традиційних опозицій (гр. *para physin* — протиприродне, і *sata physin* — згідне з єством). Просто та суворо Целанівський рефрен змальовує кола космічної денатурації людини, конкретний склад цього дурманного смертоносного денатурата:

*Чорне молозиво ранку, ми п'ємо тебе зночі,
Ополудні, вранці п'ємо, п'ємо тебе ввечері -
п'ємо, і п'ємо, і п'ємо.
В домі живе чоловік, зі зміями грається, пише. Пише,
коли над Німеччиною примеркає...*

В широкому контексті наростання протягом останніх трьох століть культу Натури — від хвиль «натурфілософії» та тріумфального ходу «наук про природу» до «натуральних шкіл» у літературі та мистецтві — Целанівський тон у світовій літературі, його «Фуга смерті» лунає, ніби епохальний Реквієм європейському натуралізму:

*...кричить: награвайте, від смерті солодиша смерть — німецький
музика
кричить: хай тихішають скрипки, небавом ви станете димом,
труна ваша буде у хмарах, вам буде не тісно в труні...
(переклад Василя Стуса)*

Денатурація людського світу не обмежена в Целанівському змалюванні обріями «соціальної фізики» або «політичних технологій». Денатурація спрямована на роз-творіння людини у нелюдських стихіях, на «декреацію»: нігілістичне збочення творіння *ex nihilo*, буквалістська відмова від буквально витлумаченого біблійного «креаціонізму».

*Ніхто нас не виліпить знову із глини,
Ніхто не оплаче наш прах,
Ніхто.*

(«Псалом», переклад Петра Рихла)

4. Повернення: між утопією та меридіаном

Зустріч крізь розрив — провідна тема етики Левінаса й поетики Целана. Хто ж той Інший, до кого звернене Целанове слово? Інший — Ніхто? Таке роздвоєння або ототожнення — проблема проблем Целанівської книги «Троянда Нікому».

«Наука розставання» філософа й поета, як уже було сказано тут, досліджує спільний негативний обрій неможливості повернення. Відмова забути й відвернутися нібито лише поглиблює рівчак цієї неможливості.

Тим сильніше Левінаса вражає Целанова притча про «Меридіан». Відвага цієї думки поета про можливість неможливого повернення захоплює філософа:

«Але найбільше вражає в такій пригоді, коли «я» присвячує себе іншому у просторі нідейї, — це повернення. Повернення не у відповідь на поклик, але силою нескінченного руху по колу, бездоганної траєкторії, меридіана, котрий змальовують — у своїй кінченості без кінця — вірші. Ніби, йдучи до іншого, я повернувся та йуріс у нині воює рідну й вільну від моєї ваги землю»¹⁰.

Схематизуючи загальний контекст філософії Левінаса, в ній можна виділити три теми:

1. Втрата коренів, розрив із «поганським» ставленням до своєї землі, свого народу, своєї мови.

2. Увага — загострена ситуацією «пустелі» — до іншого, до його обличчя, до моєї відповідальності за нього та за «не вбий» відносно кожного з живих.

3. Обличчя іншого розкриває в мовленні можливість повернутися до свого початку в історії і навіть до свого місця походження в просторі.

Перші два моменти детально розроблені в основних книгах Левінаса. Третій момент там скоріше збутий мовчанням. Ясно заговорити про нього Левінаса ніби «примусив» Целан. У цьому відгуці на «Меридіан» Левінас не без подиву розглядає тему повернення та «вкорінення», для чого зазвичай не залишав місця головний напрямок його думки «по той бік існування».

Наведену вище цитату взято з роботи Левінаса «Пауль Целан. Від буття до іншого»¹¹. Ця публікація де в чому відмінна від журнальної

версії як текста, так і його заголовок — «динаміка» заголовок «Від буття до іншого» («De l'etre à l'autre») змінює «статичну» заголовка «Буття та інший» («l'etre et l'autre»). Але через рік, включаючи роботу про Целана до збірки своїх статей «Власні імена», Левінас повертається до початкового заголовка.

В першій назві Левінасової статті про Целана міститься двозначність (Ambigua, якщо згадати категорію Йоана Скота Еріугени); «Від буття до іншого»: стрілка, що вказує прямий напрямок думки з пункту А («буття») до пункту В («інший»)? Або різкий поворот, віраж, salto mortale, кардинальна зміна шляху (та зміна орієнтиру — «не буття, але інший»). Зіставляючи ці два варіанти, зазначимо Левінасові вагання між ізоляцією рівнів «буття» та «іншого» або можливістю переходу між ними.

Без Іншого, самі собою, ані «буття», ані «природа», ані «земля» для Левінаса вже не живуть і «не дихають». Вони перетворилися на порошок, на «пісок із урн». У цьому витверезний філософський зміст «перерви дихання», про яку каже Целан (див. епіграф).

Колишнє самовпевнене дихання Натури обірвалося. Філософ напружено прислухається до космічного значення цієї перерви. Чи може Інший вдихнути новий дух у порошок онтології?

Левінас пильно охороняє це питання від покvapливих відповідей. Мова філософії знає свої межі. Слово Целана, його постатейстичний Псалом йде далі у висвітленні «кристалу дихання». Заголовок Целанової книги «Переведення подиху» («Atemwende») є емблематичним для епохи розриву між натуралістичною фізіологією та біблійною пневматологією.

*Тут у цьому повітрі твоє коріння,
тут — у цьому повітрі,
Де земне густішає — землею
Дихання — і — глина...*

Укорінення в новому диханні, німоті, увазі — спільна тема таких несхожих авторів, як Пауль Целан та Сімона Вейль. Зазначимо, що прагматика «Укорінення» Сімони Вейль виявляється значно складнішим випробуванням для ригористичних вимог Левінаса, ніж поетика «Троянди Нікому» Целана. В Целанівському «переведенні подиху» Левінас чує співзвуччя своєму повороту від онтології до етики (Левінас прагне витлумачити етику так широко, щоб вона вмістила пневматологію, але не навпаки).

Левінас знаходить у поезії Целана важливу для нього опозицію хайдеггерівської концепції мови як доступу до «будинку буття», мо-

ви природи та пейзажів, «мови повнозначної, ніби осяйний physis досократиків»¹². Целанова «Розмова в горах» порівнює з такою мовою чудову гірську дорогу серед квітів, «.. мова не для мене і не для тебе — бо, питаю тебе, для кого вона призначена, земля, не для тебе, скажу, вона призначена, і не для мене, — мова, коли як, без Я і без Ти, лише Він, лише Воно, розумієш, лише Вона, і нічого, окрім цього»¹³. Левінас називає «мовою безособовості» (*langue du neutre*) цього антипода целанівського мовлення, зверненої обличчям — до обличчя.

Але характерно, що «Розмова в горах» — це розмова з самим собою про нездійснену зустріч (призначена у Швейцарії зустріч Целана з Адорно не відбулася). Тут розкрита жага зустрічі, а не досвід події зустрічі конкретних — не анонімних чи риторичних займенників — Я і Ти.

Тема зустрічі, її передодня та напруженого чекання присутня й у назві «Троянда Нікому», і у прагненні «перевести подих». Усяка втілена форма, кожне вагоме слово та вірш, на думку поета — можливе місце зустрічі. Але мова йде про місто, про топос, відкритий випробуванню парадоксальною готовністю відмови від усіх готових «місць», випробуванню у-топією.

Концепт утопії Целана й Левінаса досить далекий від соціальних значень, у яких його вживали Мартін Бубер або Ернст Блох, і вже зовсім нічого спільного не має з політичними пориваннями до свого «місця під сонцем». Можливо, вперше відтоді, коли Томас Мор винайшов цей неологізм, концепт утопії так далеко зміщено до областей чистої поезії й етики. Відчуженість від свого або привласненого місця стає умовою повернення до «звільнених від моєї ваги рідних місць».

І все ж таки — навіть відсторонюючи звичні зловбоденні асоціації — важко позбутися відчуття, що утопія, позбавляючи конкретної ваги якийсь топос, місце, тим самим позбавляє конкретної підпори зустрічі: чи не сон вона? Чи не порожня *Fata morgana*?

Целан б'ється над питанням, що ж дозволяє «пройти весь той неможливий шлях — шлях до неможливого», що серед «безпритульної мотороші» історії та утопії допомагає «відшукати ті місця, звідки сам я родом». Він дає парадоксальне ім'я тій реальності «нематеріальній, але земній», що вперто щезає:

«Я знаходжу щось єднальне, яке, подібно до вірша, веде до зустрічі.

Я знаходжу щось подібне до мови, — нематеріальне, але земне, террастичне, щось колоподібне, що через обидва полюси повертається само до себе і притому — як це не смішно — навіть перетинає тропи: я знаходжу... меридіан».

При всій умовності цього поняття-символа, з його допомогою вдається позначити важко вловимий, але об'єктивний початок, котрий всупереч стільком грубим очевидностям «поєднує, веде до зустрічі».

Розробка теми «меридіану» Целана і Левінаса, як ми намагалися показати, значно глибше зовнішніх біографічних і географічних паралелей; перед нами передусім здійснене ними «топологічне» відкриття людського потягу зустріти Іншого та знайти себе в такій зустрічі. Мова йде не про ті типи паралелізму у відкриттях, якими багаті природні науки: паралелізм, відомий у фізичній географії від часів Колумба й Америго. Паралелізм, відомий в неевклідовій геометрії від часів Болаї та Лобачевського, а в шкільній фізиці з її пам'ятним законом Бойля-Маріотта. Мова йде не про уявну географію філософії та поезії, де можливо відкриття спільних законів та областей.

Левінас уважно прислухався до Целанового слова, до відкриття особливого світу, яке здійснив інший вигнанець. Філософ не наклав сітку своїх категорій на тканину віршів для орієнтації у цій незвичній місцевості. Філософ прийняв світ іншого та впізнав вісь його світу — граничну увагу.

В такому світі важливим є жест звернення, а не передана інформація: «мовлення без мови — важливе своїм способом, своїм привітанням значущіше, ніж повідомленням (message); важливе своєю увагою! *Увага як природна молитва душі*, про яку каже Мальбранш, якого цитує Вальтер Беньямін та Целан: гранична сприйнятливість, але й гранична самовіддача...»¹⁴

В листах Целана варіюється парадоксальна формула його «самоідентифікації», він каже про вірність своєму «Чернівецькому меридіанові», про те, що живе пам'яттю про нього, «Чернівецький меридіан проходить крізь мене...». Адресати поета та перекладача мали право перетворити ім'я ключового символу поета: Целанівський меридіан охопив цілий світ, перетнув і поєднав історичну епоху, — всупереч «залізній завісі», всупереч ізоляціонізмам «холодної війни» між країнами, системами та мовами.

Левінас не просто відкрив нескінченний філософський вимір цієї ініціативи. Всім розмахом своїх робіт із філософської етики він показав, що цивілізація Європи відмовляється від самої себе, припиняючи чути могутній лейтмотив, що йде від псалмів Давида до псалмів Целана. Левінас і Целан розкрили в русі до Іншого той меридіан людства, котрий здатен пов'язати розділені полюси філософії та поезії,

праксиса та теорії, науки та ества, здатен втримати від розпаду слово нашої розтрошеної мови.

Звісно, ще доведеться досягнути парадоксальну топологію того «меридіану», який несли в собі поет і філософ, вигнанці з «Іншої Європи». Целан і Левінас несли його, виношували у слові та думці, сповнили змістом, нескінченним, як усякий конкретний зміст, і тим пов'язали з ним свої імена.

Нині в Чернівцях зустрілись імена поета і філософа, підказуюючи нам нову перспективу: меридіан Целана-Левінаса.

Київ-Чернівці.

¹ E. Levinas, *Nomes propres, Fata morgana*, 1976, p. 9.

² Поряд із його училищем — ліцей, де в той час навчається їв Бонфуа, а в 1970 році, за кілька днів до Целанової смерті, вони разом планують вирушити в Тур, на вулицях якого в юнацькі роки розминулися.

³ «Separation» — важлива категорія філософії Левінаса може бути перекладена і як розрив, і як розлука; але лексичний знак рівняння між двома поняттями розставання-розрив тут ставиться під запитання, знов і знов різноманітно розгортаючи левінасівський парадокс етичного «сепаратизму». Пор. чудову книгу Віктора Малахова «Наука расставания», М: Знание, «Этика», 1992, 64 с.

⁴ Furet F. *Le passe d'une illusion*, Paris, Robert Lafont, 1995.

⁵ Див.: Пауль Целан в томі перекладів зібрання творів Василя Стуса. — Львів: Просвіта, 1998. Т. 5. — С.102.

⁶ Там же.

⁷ Пауль Целан. «Меридіан серця» /Пер. Петра Рихла. — Чернівці: 1992. — С.15.

⁸ Концепцію подолання натуралістичної парадигми в сучасній етиці ми аналізуємо у статті «Між нами»: насильство? розрив? правда? Кенотична етика Емануеля Левінаса», вміщеній у цьому номері журналу.

⁹ Пауль Целан. В томі переказів В. Стуса, с 107.

¹⁰ E. Levinas, Paul Celan. *De l'etre à l'autre* in: *Nomes propres*, p. 64.

¹¹ «Paul Celan. *De l'etre à l'autre*», вперше опублікована після смерті Целана в *Revue de Belles Lettres*, № 2—3, 1972. Статтю присвячено Полю Рікєру та вміщено до збірки «Сенс та існування. На честь Поля Рікєра» («Sens et existence. En hommage à Paul Ricoeur», Seuil, 1975).

¹² E. Levinas, Paul Celan. *De l'etre à l'autre* in: *Nomes propres*, p. 60.

¹³ Пауль Целан. «Розмова в горах» /Пер. П. Рихла. — Чернівці-Львів: «Теракт», 1994. — С. 88.

¹⁴ E. Levinas, Paul Celan. *De l'etre à l'autre* in: *Nomes propres*, p. 63.

Підкреслено мною, КС.